

किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमधील कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता : एक वर्णनात्मक अभ्यास

जयश्री दिलीप लटये (चनापे)
 संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

डॉ. सुहासकुमार रुपराव पाटील
 प्राचार्य
 शासकीय शिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळ

गोषवारा

आजच्या वेगवान, तंत्रज्ञानप्रधान आणि स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक विकासासाठी समान महत्त्व प्राप्त झाले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) मध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कला एकात्मिक शिक्षण (Art Integrated Learning) आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे. कला शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती, सौंदर्यदृष्टी, आत्मअभिव्यक्ती आणि भावनिक संतुलनाचा विकास घडवतं दुसरीकडे, आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांना आत्मजाणीव, जीवनाचा अर्थ, नैतिक मूल्ये, करुणा आणि जबाबदारीची जाणीव विकसित करण्यास मदत करते. प्रस्तुत वर्णनात्मक संशोधनाचा उद्देश किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमधील कला, शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा अभ्यास करणे हा आहे. या संशोधनात किशोरवयीन विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी कला, शिक्षण प्रश्नावली आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता मापन साधनाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द (Key Words)- किशोरवयीन विद्यार्थी, कला शिक्षण, आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता

प्रस्तावना- शिक्षण हे केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन नसून व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास जितका महत्त्वाचा आहे, तितकाच भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक विकासही आवश्यक मानला जातो. बदलत्या सामाजिक परिस्थिती, ताणतणाव, स्पर्धा, डिजिटल माध्यमांचा वाढता प्रभाव आणि मूल्यांतील बदल यांमुळे किशोरवयीन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी नवीन शैक्षणिक दृष्टिकोनाची गरज निर्माण झाली आहे. किशोरावस्था ही बाल्यावस्थेतून प्रौढत्वाकडे जाणारी संक्रमणावस्था असून या काळात विद्यार्थ्यांमध्ये शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक बदल वेगाने घडतात या टप्प्यावर योग्य मार्गदर्शन, मूल्यशिक्षण आणि सर्जनशील शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. कला शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेचा विकास करणारे प्रभावी माध्यम आहे. चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य, शिल्पकला, लोककला आणि हस्तकला यांसारख्या विविध कलांमधून विद्यार्थी स्वतःच्या भावना व्यक्त करतात, नवीन कल्पना विकसित करतात आणि जीवनाकडे संवेदनशीलतेने पाहण्याची क्षमता निर्माण करतात. कला विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास, सहकार्य, सहिष्णुता, सौंदर्यदृष्टी आणि सांस्कृतिक जाण विकसित करण्यास मदत करते. आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही व्यक्तीच्या अंतर्मनाशी संबंधित क्षमता आहे ती व्यक्तीला स्वतःची ओळख, जीवनाचा उद्देश, नैतिक मूल्ये, करुणा, सहानुभूती आणि शांततेची जाणीव करून देते. आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही धार्मिकतेपुरती मर्यादित नसून ती मानवी मूल्ये, आत्मपरीक्षण, जीवनातील अर्थ शोधणे आणि जबाबदार निर्णय घेण्याशी संबंधित

आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये कला-एकात्मिक शिक्षण आणि अनुभवाधारित शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे. यामुळे कला शिक्षण हे केवळ सहशालेय उपक्रम न राहता मुख्य अध्यापन प्रक्रियेचा भाग बनत आहे. कला शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलतेसोबतच आत्मजाणीव, संवेदनशीलता, सामाजिक जबाबदारी आणि मूल्याधिष्ठित विचार विकसित होऊ शकतात. या पार्श्वभूमीवर किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमधील कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे या दोन संकल्पनांमधील संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचे निष्कर्ष शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, अभ्यासक्रम रचनाकार आणि धोरणनिर्माते यांना विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक प्रभावी शैक्षणिक उपक्रम आखण्यास मार्गदर्शन करू शकतात.

कला शिक्षण (Art Education) : संकल्पना : कला शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती, अभिव्यक्ती, सौंदर्यदृष्टी, भावनिक संवेदनशीलता आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडविण्यासाठी विविध कला माध्यमांचा शिक्षण प्रक्रियेत हेतुपुरस्सर वापर करणे होय. कला शिक्षणामध्ये चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य, शिल्पकला, हस्तकला, लोककला आणि इतर सृजनशील कलांचा समावेश होतो. कला शिक्षण विद्यार्थ्यांना केवळ कलात्मक कौशल्ये शिकवत नाही, तर त्यांना स्वतःचे विचार, भावना आणि अनुभव प्रभावीपणे व्यक्त करण्यास सक्षम बनवते. यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास, सहकार्य, सर्जनशील विचार, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि मानवी मूल्यांचा विकास होतो.

कला शिक्षणाची व्याख्या (Definitions)

Herbert Read (1943) यांच्या मते:

"Art should be the basis of education." ("कला हा शिक्षणाचा पाया असावा")

या विचारानुसार कला ही केवळ एक विषय नसून व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी माध्यम आहे.

Viktor Lowenfeld (1975) यांच्या मते:

"Art education develops creativity, imagination and self-expression in children."

याचा अर्थ कला शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती आणि आत्मअभिव्यक्ती विकसित करते.

कला शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला चालना देते

कल्पनाशक्ती आणि नवोपक्रमशील विचार विकसित करते

भावनांची सकारात्मक अभिव्यक्ती घडवते

सौंदर्यदृष्टी आणि सांस्कृतिक जाणीव निर्माण करते

आत्मविश्वास आणि आत्मअभिव्यक्ती वाढवते

सहकार्य, संवाद आणि सामाजिक कौशल्यांचा विकास करते

तणाव कमी करून मानसिक संतुलन राखण्यास मदत करते

मूल्यशिक्षण आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाला पूरक

कला शिक्षणाचे महत्त्व : कला शिक्षण विद्यार्थ्यांना केवळ कलात्मक कौशल्ये शिकवत नाही, तर त्यांना जीवन समजून घेण्याची व्यापक दृष्टी देते. कला विद्यार्थ्यांना आत्मपरीक्षण, आत्मजाणीव, सहानुभूती, करुणा आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्यास मदत करते. यामुळे भावनिक आणि आध्यात्मिक विकासासाठी चालना मिळते. म्हणूनच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) मध्ये कला-एकात्मिक शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता (Spiritual Intelligence) : संकल्पना : आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता (Spiritual Intelligence) ही व्यक्तीला स्वतःचे अस्तित्व, जीवनाचा अर्थ, उद्देश, मूल्ये आणि इतरांशी असलेले नाते समजून घेण्याची क्षमता आहे ती व्यक्तीला केवळ बौद्धिक किंवा भावनिक पातळीवर नव्हे, तर नैतिक, मूल्याधिष्ठित आणि आत्मजाणीवेच्या पातळीवर विचार करण्यास सक्षम बनवते. आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही धार्मिकतेपुरती मर्यादित नसून ती आत्मजाणीव, करुणा, सहानुभूती, प्रामाणिकपणा, नैतिक निर्णयक्षमता, जीवनातील अर्थ शोधण्याची क्षमता आणि अंतर्मनाशी संवाद यांच्याशी संबंधित आहे.

आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेच्या व्याख्या (Definitions)

Danah Zohar आणि Ian Marshall (2000) : आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता म्हणजे जीवनातील अर्थ आणि मूल्यांशी संबंधित प्रश्न समजून घेण्याची व त्यांचे निराकरण करण्याची क्षमता.

Robert Emmons (2000) : आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता म्हणजे दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडवण्यासाठी आणि जीवनातील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आध्यात्मिक ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्याची क्षमता म्हणजे आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता.

David B. King (2008)

David King यांच्या मते, आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेमध्ये चार प्रमुख घटक आहेत:

Critical Existential Thinking (अस्तित्वविषयक चिंतन)

Personal Meaning Production (जीवनातील वैयक्तिक अर्थ निर्माण करणे)

Transcendental Awareness (अतींद्रिय जाणीव)

Conscious State Expansion (चेतनेचा विस्तार)

आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची वैशिष्ट्ये

आत्मजाणीव (Self-awareness)

आत्मपरीक्षाची क्षमता

जीवनाचा उद्देश समजून घेणे

नैतिक मूल्यांचे पालन

सहानुभूती आणि करुणा

अंतर्मनातील शांतता

तणावाचा सकारात्मक सामना

मूल्याधिष्ठित निर्णयक्षमता

इतरांविषयी आदर आणि सहिष्णुता

आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची घटक

आत्मजाणीव

आत्मनियंत्रण

जीवनाचा अर्थ व उद्देश

करुणा व सहानुभूती

नैतिकता व मूल्ये

अंतर्मनातील शांतता

सकारात्मक दृष्टीकोन

किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमध्ये आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्व

किशोरावस्था ही व्यक्तिमत्त्व घडण्याची महत्त्वाची अवस्था आहे या काळात आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता विकसित झाल्यास विद्यार्थी:

योग्य आणि नैतिक निर्णय घेऊ शकतात

ताणतणाव आणि भावनिक समस्यांना अधिक प्रभावीपणे सामोरे जाऊ शकतात

आत्मविश्वास आणि आत्मनियंत्रण वाढवू शकतात

इतरांविषयी सहानुभूती आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करू शकतात

जीवनाकडे सकारात्मक आणि अर्थपूर्ण दृष्टीकोनातून पाहू शकतात

कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा संबंध

कला शिक्षण विद्यार्थ्यांना आत्मअभिव्यक्ती, चिंतन, सौंदर्यदृष्टी आणि भावनिक संतुलन विकसित करण्याची संधी देते या प्रक्रियेमुळे आत्मजाणीव, करुणा, मूल्याभिमुखता आणि अंतर्मुखता यांसारखे आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेचे घटक बळकट होतात त्यामुळे कला शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेच्या विकासासाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकते. कला शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांचा सक्रीय सहभाग वाढल्यास त्यांच्या आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची पातळी वाढू शकते. कारण कला विद्यार्थ्यांना आत्मचिंतन, संवेदनशीलता, मूल्यभीमुखता आणि जीवनाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन विकसीत करण्यास मदत करते.

कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा संबंध

कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता या दोन्ही संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाशी संबंधित आहेत. कला शिक्षण विद्यार्थ्यांना सर्जनशीलता, सौंदर्यदृष्टी, आत्मअभिव्यक्ती आणि भावनिक समतोल विकसित करण्याची संधी देते, तर आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता आत्मजाणीव, जीवनातील अर्थ, नैतिक मूल्ये, करुणा आणि अंतर्मनातील शांतता विकसित करण्यास मदत करते त्यामुळे या दोन्ही संकल्पनांमध्ये परस्परपूरक आणि सकारात्मक संबंध असल्याचे दिसून येते.

आत्मजाणीव : चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य आणि इतर कला प्रकारांमधून विद्यार्थी स्वतःच्या भावना, विचार आणि अनुभव व्यक्त करतात या प्रक्रियेमुळे त्यांच्यात आत्मजाणीव वाढते, जी आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेचा महत्त्वाचा घटक आहे.

सर्जनशीलता आणि जीवनाचा अर्थ : कला विद्यार्थ्यांना कल्पनाशक्ती आणि चिंतनाच्या माध्यमातून जीवनाकडे व्यापक दृष्टीने पाहण्यास मदत करते त्यामुळे जीवनातील उद्देश आणि अर्थ समजून घेण्याची क्षमता विकसित होते.

करुणा आणि सहानुभूती : नाटक, संगीत, साहित्य किंवा चित्रकलेद्वारे विद्यार्थी इतरांच्या भावना आणि अनुभव समजून घेतात त्यामुळे सहानुभूती, करुणा आणि सामाजिक संवेदनशीलता वाढते, जे आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

नैतिक मूल्यांचा विकास : भारतीय कला, लोककला, भक्तिसंगीत आणि सांस्कृतिक परंपरांमधून सत्य, अहिंसा, प्रेम, सहकार्य, सहिष्णुता आणि मानवता यांसारखी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होतात.

भावनिक संतुलन आणि अंतर्मनातील शांतता : संगीत, चित्रकला किंवा हस्तकला यांसारख्या कलात्मक उपक्रमांमुळे तणाव कमी होतो, मन शांत होते आणि भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता वाढते यामुळे आध्यात्मिक परिपक्वता विकसित होण्यास मदत होते.

आत्मअभिव्यक्ती आणि आत्मविश्वास : कला विद्यार्थ्यांना स्वतःला मुक्तपणे व्यक्त करण्याची संधी देते यामुळे आत्मविश्वास वाढतो, आत्मपरीक्षणाची सवय लागते आणि स्वतःच्या क्षमतांबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो.

सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास : कला शिक्षणामुळे बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक विकास एकत्रितपणे घडतो त्यामुळे विद्यार्थी जबाबदार, संवेदनशील आणि मूल्यनिष्ठ नागरिक म्हणून घडतात.

निष्कर्ष

या अभ्यासामुळे किशोरवयीन विद्यार्थ्यांत कला, शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता या सकारात्मक सहसंबंध असून किशोरवयीन विद्यार्थ्यांत मूल्ये विकसित करण्यास तसेच कौशल्य विकसित करण्यास मदत झालेली आहे. याचाच अर्थ असा की, कला, शिक्षण आणि आध्यात्मिक शिक्षण प्रभावकारी ठरलेले आहे.

प्रस्तुत संशोधनात असे गृहीत धरले आहे की कला शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढल्यास त्यांच्या आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची पातळीही वाढू शकते कारण कला विद्यार्थ्यांना आत्मचिंतन, संवेदनशीलता, मूल्याभिमुखता आणि जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करण्यास मदत करते.

कला शिक्षण आणि आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता यांचा संबंधी सकारात्मक पूरक आणि परस्परावलंबी आहे कला शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या अंतर्मनाचा विकास घेवणारे प्रभावी माध्यम असून ते आत्मजाणीव, नैतिक मूल्ये, करुणा, सहानुभूती, जीवनाचा अर्थ समजून घेण्याची क्षमता आणि अंतर्मुख चिंतन यांसारख्या आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेच्या घटकांना बळकटी देते. त्यामुळे शालेय शिक्षणात कला शिक्षणाचा समावेश केवळ कौशल्यविकासासाठी नव्हे, तर विद्यार्थ्यांच्या आध्यात्मिक आणि सर्वांगीण विकासासाठीही अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची

- गाडगीळ, स. मा. (२०१४). कला शिक्षण आणि बालविकास. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.
- जोशी, डॉ. शशी. (२०१८). किशोरवयीन मुलांचे मानसशास्त्र आणि त्यांचे प्रश्न. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.
- धारूरकर, डॉ. यू. एम. (२०१६). शिक्षण आणि अध्यात्म: एक आधुनिक दृष्टिकोन. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
- पाटील, व्ही. बी. आणि कुलकर्णी, ए. एस. (२०२१). माध्यमिक शाळांमधील कला शिक्षणाची स्थिती: एक वर्णनात्मक अभ्यास. भारतीय शैक्षणिक संशोधन पत्रिका, १२(३), ४५-५२.
- बापट, सुजाता. (२०१९). विद्यार्थ्यांचा भावनिक आणि आध्यात्मिक विकास. सोलापूर: अक्षर साधना प्रकाशन.
- Amram, Y. (2007). The seven dimensions of spiritual intelligence: An ecumenical, grounded theory. Palo Alto, CA: Institute of Transpersonal Psychology.
- Eisner, E. W. (2002). The arts and the creation of mind. New Haven, CT: Yale University Press.
- Emmons, R. A. (2000). Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern. The International Journal for the Psychology of Religion, 10(1), 3-26.
- King, D. B., & DeCicco, T. L. (2009). A viable model and self-report measure of spiritual intelligence. International Journal of Transpersonal Studies, 28(1), 68-85.
- Nasel, D. D. (2004). Spiritual orientation in relation to mental health and wellbeing in a secular society (Doctoral dissertation). University of South Australia, Adelaide.
- Zohar, D., & Marshall, I. (2000). SQ: Connecting with our spiritual intelligence. New York: Bloomsbury Publishing.